

Il lexicon dal Tirol austriac

Davart umans e localitads d'in pajais alpin

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **Il «Triangul magic retic» da l'Interreg ha famigliarisà il public jauer ed engiadinais cun las valladas tirolaisas limitofas. En l'Austria sa tracti cunzunt dal district da Landeck, pia la vallada da l'En enfin e cun lezza citad, il Paznaun a sanestra, Danuder e la Val da Kauns a dretga. Cun ils contacts pli stretgs basegn'ins infurmaziuns seriusas davart lezza regiun e davart il Tirol en general.** Quest pajais ha furmà in'unitad politica dal 14avel tschientaner enfin a l'emprima guerra mundiala e sa chatta oz dividì tranter il pajais federativ austriac da Tirol e las provinzas autonomas talianas da Bulsaun (Tirol dal sid) e Trent. Areguard il Tirol austriac exista dapi 1983 in «lexicon d'umans e localitads» da 496 paginas. Da questa ovra da consultaziun datti uss in'«ediziun nova, tuttafatg surlavurada e cumpletta» da 707 paginas*. Cunzunt ils artitgels davart localitads èn stads actualisads: «Bumaun 2005 vala sco di da referenza» (p. 5). Areguard las biografias na va l'actualisaziun malavita uschè lunsch; ella na resguarda betg umans morts suenter Bumaun 1995. I suonda, en versiun rumantscha, insaquants exempels d'infurmaziuns ord la segunda ediziun.

Chats preistorics sper la Via Claudia Augusta

Sin ina terrassa sulagliva a dretga da l'En è situà il plaz d'exhavaziun preistorica da Fliess. «La regiun è stada populada fitg baud. Gia avant la via romana Claudia Augusta passava ina strada vegliandra tras Fliess» (p. 112). Vid il clutger stat in fresco dal 16avel tschientaner, restaurà 1934, che represchenta s. Cristoffel, protectur dals viandants. En la palì auta sper la fracziun da Piller «han ins chavà or 1992–1998 in lieu nua ch'ins ardeva biestga ed objects, dal temp mesaun dal bronz enfin a la fin da l'antica, per als unfriir als dieus (...). En in gaud dals conturns (...) ha l'archeolog Neururer scuvert 2001 il pli grond

deposit d'objects dal temp dal bronz ch'ins ha chattà fin uss en l'Europa centrala: 380 objects da bronz, (...) t. a. ina chaplina da ca. 1500 a. Cr.» (p. 431). Ma quai n'è betg tut: «1990 amez il vitg han ins fatg ina scuverta sensaziunala tar lavurs da construcziun, numnadain 264 objects da bronz ord il temp da Hallstatt (7avel u 6avel tschientaner a. Cr.) (...). En l'anteriura chasa dal plevon, la pli veglia dal vitg (1360), han ins scuvert 1941 la tavladira gotica d'ina stiva (...) e las chartas da gieu las pli veglias da l'intschess germanofon, numnadain ovg da 1475 ed ina anc pli veglia. Ussa sa chattan ils originals en il museum dal chastè da Landeck. En ils onns ovganta dal 20avel tschientaner han ins restaurà lezza chasa-pravenda. En il plaun sur han ins avert in museum local cun ils objects da bronz ord il temp da Hallstatt, sco er ils chats archeologics extraordinaris da Piller, (...) maletgs da las chartas da gieu chattadas a Fliess euv. 2004 ha il museum survegnì il Premi tirolais dals museums» (p. 112).

Danuder tranter la Chadè e Habsburg

Geograficamain ed istoricamain fa Danuder part dal Vnuost. Encunter nord tanscha quest enfin a l'En, nua che l'archiduca Sigismund (1424–1496), regent da Tirol, ha fatg construir 1473 ina fortezza «cunter ils Engiadinais» en in lieu numnà «Vinestana Munitio» («fortezza dal Vnuost», p. 108), dalonder «Finstermünz». «La punt veglia, menziunada gia 1348, sa chatta dapi 1949 sut la protecciun [tirolaisa] da monuments. Amez la punt, sin mirs da rempar, stat ina tur da stil romanic u gotic tempriv cun dents ed in avantcorp [per svidar rascha buglienta sin ils attatgaders, G. S.-C.]. A dretga da l'En stat in chastè da tschintg plauns cun in passagi ad arviet per la via (...). Enturn 1605 han ins bajegià da la vart ina baselgina deditgada a l'Assumziun da Maria. Ina ditga rapporta ch'ils reformads engiadinais hajan bittà giu l'En la Madonna gotica tardiva (...). Ussa vegn la baselgina restaurada (...). Altfinster-

münz vegn revitalisà dapi 2002 en vritid d'in project da pilot da l'Uniu europeana» (p. 108). Restaurà han ins era la baselgina da Hochfinstermünz, deditgada a s. Carl Borromeo (1538–1584) en onur da l'archiduca Carl Ludovic (1833–1896), guvernatur da Tirol e bab da l'archiduca Francesc Ferdinand († Sarajevo 1914). La via da Fuond a Danuder sur Hochfinstermünz «ha bajegià 1840–1842 l'inschigner Karl von Ghega (1802–1860) (...). El ha surpiglià 1853 la direcziun da la construcziun da la viafier Puntina–Kufstein (...) ed ha in monument da fossa en il santeri central da Vienna» (p. 133). Danuder, sco l'entir Vnuost, facheva part da la diocesa da Cuira fin a 1816. «Tipic per ils contuorns da Danuder è l'uscheditga champagna retica, cun terrassas artificialas bunamain planivas vid las spundas taissas, ch'ils Rets duvravan cun lur crie da mo in dent. Las purarias veglias han nums preromans u retics, sco Tendres, Gufres, Tief, Riatsch, Stables, Nouvelles, Partitsch e Compatsch» (p. 382). Enturn 1200 han ins bajegià il chastè da Danuder; archiduca Sigismund l'ha schlargià e rinforzà 1473. «En l'uscheditga guerra da las giaglinas 1475–1477 han ils da Danuder ed ils Engiadinais devastà vicendaivlamain lur chomps, perquai ch'ils Engiadinais na levan pajar il tschains da giaglinas scrudà da tschaiver» (p. 382).

Dus regents ed in architect

Dus regents han furmà il Tirol a moda decisiva, numnadain cont Meinhard II († 1295) e Maximilian I (1459–1519). L'emprim, naschì en Friul, vala sco «il fundatur da Tirol» e schizunt «il bab dal pajais» (p. 357). Sco sia fossa dinastica ha l'escherni la cripta da la claustra ch'el ha fundà 1273 a Stams sper l'En, oz en il district d'Imst; en lezza cripta ruaussan t. a. archiduca Sigismund e Maria Blanca Sforza (1472–1510), dunna da Maximilian I, entant che Meinhard ruaussa en il chor da la claustra. Maximilian, naschì sper Vienna, è vegnì 1490 regent da Tirol sco

successur da ses barba Sigismund: «Là steva'l uschè savens sco pussaivel (...). 1511 ha'l concedì als Tirolais l'uscheditg 'Landlibell', da lezzas uras in regulativ da defensiun nunditg modern (...). Ses fundament era la libertad armada da tuts Tirolais, oramai dispensads dal duair da prestar servetsch militar ordaifer ils cunfins tirolais. Per la paja han las [assembleas da] classas socialas dal pajais empermess d'al defender, en cas da privel da guerra, cun quatter clamadas sut las armas da 20 000 umens sin il pli» (pp. 351–352). 1495 ha la dieta imperiala elegì Maximilian retg tudestg; il titel imperial ha'l surpiglià pir 1508. «1497 a Stams ha'l retschet ina gronda delegaziun diplomatica circa [da sultan Bayazit II, G. S.-C.]» (p. 582). A Puntina, en il bajetg dal «Goldenes Dachl», pon ins visitar il museum dal «Maximilianeum» deditgà al regent da Tirol ed imperatur «roman». In dals Tirolais ils pli renumads è l'architect baroc Jakob Prandtauer (1660–1726) da Stanz sper Landeck. Sia ovra principala è la claustra da Melk sper Vienna, ina da las pli vastas ch'i dat. «Sunter l'entschatta da la construcziun a Melk ha'l survegnì in'incumbensa suenter l'autra. Adina puspè ha'l stuì engrondir sia officina. El lavurava senza paus, schebain ch'el pativa da gutta en ses davos onns da vita (...). Sch'ins fa endament ils mezs da transport da lezza giada, pon ins strusch s'imaginar co ch'el haja dumagnà tantas incumbensas» (p. 443). La citad da Landeck l'ha deditgà ina sala dal museum fundà 1934 en il chastè e schlargià suenter la segunda guerra mundiala.

Vitgs transfurmads dal sport

Era suenter questa guerra è il sport vegnì in element essenzial da l'economia tirolaisa, sco en tuttas regiuns alpinas. El ha transfurmà profundamain blers vitgs da las valladas ch'el ha tutgà. In d'els ha savì adattar la tradiziun spiertala da sia claustra a las pretensiuns dal temp. «Stams è vegnì in 'vitg da scola

(...). 1974–1980 han ins bajegià in nov gimnasi da sport (...). Plinavant datti ina scola primara e secundara, il gimnasi claustral Meinhardinum, il gimnasi real, l'internat (gimnasi e scola mercantila) per skiunzs e, dapi 1993–1994, il 'Center da studis per la diocesa da Puntina' cun in'academia pedagogica ed in'academia da pedagogia religiosa» (p. 582). Midà s'ha era Serfaus «sin ina terrassa auta e largia sur la vallada da l'En (1427 m, 1091 olmas) (...). Sin il Komperdell, nua ch'ins explotava argient ed arom dal 15avel al 17avel tschientaner, maina uss ina pendiculara che ha avert bels territoris da ski (...). 1986 è Serfaus vegnì areal da peduns grazia a sia metro da terroplan, la prima en l'Europa» (pp. 558–559), ovra da l'inschigner indigen Alfred Tschuggmall. Dapi 1997, sco unic vitg dal Tirol austriac, dastga Galtür (1583 m, 774 olmas), entadim il Paznaun, sa numnar «lieu da cura climatica». L'emprim era «Cuttüra» in'alp d'Ardez. 1320 èn Gualsers vegnids da Vorarlberg ed han sa domiciliads là. «D'enviern na savev'ins betg purtar ils morts al santeri d'Ardez; i vegnivn schelentads enfin a la primavaira, cur ch'ins saveva als purtar sur il pass e lura sepulir. 1925–1926 è Ernest Hemingway vegnì (...) a Galtür per ir cun skis; el ha lura fatg endament lezza regurdientscha en in raquint snuaivel entitulà 'In'idilla en muntogna'. 1359 han ins costruì ina baselgia a Galtür; 1383 l'ha il prinzi-uvestg da Cuira benedida (...). Galtür è vegnì in'atgna pravenda anc avant 1500 (...). La lavina catastrofala dal 23 da favrer 1999 [a Galtür] ha fatg 31 unfrendas (...). Suenter han ins endrizzà in rempar da lavinas cun in center da documentaziun e da dietas» (p. 125). Il destin da Stams, Serfaus e Galtür, sco quel da blers auters vitgs tirolais, sumeglia a quel da nossas vischnancas alpinas grischunas.

* Gertrud Pfandler-Spat, *Tirol-Lexikon. Segunda ediziun. Puntina (Studien-Verlag, ISBN 3-7065-4210-2) 2005.*